

Az idegenség és az azonosság sémái valamint Sajnovics János *Demonstratiójának* kritikai fogadtatása

Mészáros Csaba

The critical interpretation of János Sajnovics's *Demonstratio* in the 19th century (and beyond) has been thoroughly explored by historical linguists. However, much less attention has been given to the anthropological interpretation of the debate focusing on the origin of Hungarians and the Hungarian language. By enumerating several pseudo-ethnographies published in prominent Hungarian journals in the early 19th century on encounters between Hungarians living in Hungary and Hungarians still residing in Asia, the article proposes a new framework for interpreting the debates in the early 19th century about the Saami people and Hungarian settlements in the Orient. Instead of polarizing opinions around the idea of Turkic/Oriental versus Saami/primitive origin of Hungarians and avoiding the traps of considering some parts of the contemporary discourse unscientific, the article argues that it is more illuminating to focus on the representational schemes applied by the authors to understand and represent Otherness and Sameness during the course of the debate.

kulcsszavak: orientalizmus, magyarság eredete, episztémológia

Szeverényi Sándor – Várnai Zsuzsa (szerk.) 2023: „*a te Columbusod, Vespuccid*” - Tanulmányok Sajnovics Jánosról és a 250 éves *Demonstratióról*. *Studia uraloaltaica Supplementum* 12. 75–102. DOI: <https://doi.org/10.14232/sua.sup.2023.12.5>

1. Nyelv, nép – azonosság és különbség

Kevés tudományos munka váltott ki nagyobb visszhangot a 19. században Magyarországon, mint Sajnovics János *Demonstratio*ja.¹ A mű befogadás- és értelmezéstörténete igen gazdag, amelynek ismertetésére számos alkalommal vállalkoztak már nyelvészek és tudománytörténészek egyaránt (Hám 1889; Kisbán 1942; Zaicz 1970; Lakó 1973; Hajdú 1974; Vladár 2008; Szij 2021). Az értekezés azonban az akadémiai és a tudományos közegeken túl is jelentős hatást fejtett ki (Sándor 2011: 61, 361, 367). Ennek számos oka van. A jelen tanulmány ezek közül két egymással összefüggő szempontot kíván számba venni. Elsőként: sem a mű megszületésének idején, sem az abban foglaltak értelmezése során a 19. században a nép/nemzet és a nyelv fogalma közötti kapcsolat tisztázatlansága nehézkessé tette a kölcsönös megértésre törekvő vita kibontakozását a nyelvrokonság, és a magyarság eredetének kérdéséről. Másodsorban, a korabeli értelmezési keretek nem biztosítottak olyan eszközöket, amelyekkel a népek közötti azonosságok és különállások megállapítása mellett kellő figyelemmel lehettek volna a hasonlóságok és eltérések komparatív megragadására a kutatók.

A jelen tanulmány ezt a két szempontot, vagyis a nép/nemzet és a nyelv közötti kapcsolatot, illetve az azonosság és az idegenség kategóriáit középpontba helyező korabeli komparatiztika lehetőségeit kiemelve kívánja néprajzi szempontból számba venni azokat a meghatározó értelmezési sémákat, amelyek a *Demonstratio* befogadására hatással voltak a 19. század első felében. Amellett kívánok érvelni, hogy nemcsak a nyelvrokonságról alkotott elképzelések tisztázatlansága alakította a befogadás szerkezetét (Békés 2018: 30), hanem az is, hogy a nép, a nyelv, a rokonság, az eredet, és a hasonlóság fogalmi közötti kapcsolat a korban számos olyan eltérő értelmezési lehetőségnek adott teret, amelyek között az átjárás lehetősége rendkívül korlátozott volt. Különösen azért fontos kiemelni e tisztázatlanságot, mert a kötet értelmezésének kezdetektől fogva fontos eleme volt az a gondolat, hogy a *Demonstratio* nemcsak nyelvek, hanem népek közötti kapcsolatokról is szól.

Ez olyannyira igaz, hogy a néprajz, mint tudomány szak intézményesülését követően a 19. század legvégén Munkácsi Bernát, a Magyar Néprajzi Társaság alelnöke, és a társaság hivatalos lapjának (az *Ethnographianak*) a főszerkesztője Sajnovics Jánost a hazai etnológiai kutatások számára is meghatározó előfutárként írja le:

„A rokon nyelvek mindinkább kiemelkednek az ismeretlenség homályából és Sajnovics, Gyarmathi meg Révai első alapköveit rakják le ama tudomány szaknak,

---

¹ Sajnovics 1994

melynek ethnológiánk kérdéseiben mindenkor első rangú szava lesz, a magyar összehasonlító nyelvtudományak.” (Munkácsi 1897: 463)

A Demonstratio 19. századi értelmezése során a nyelvi összevetés kritikája mellett legalább ugyanakkora súllyal esett latba a népek és nemzetek közötti kapcsolatok megítélése is. Másképpen fogalmazva, központi eleme volt a vitáknak az, hogy miképpen lehet az idegenekre, a másokra vonatkozó ismereteket a saját közösségre vonatkoztatni. E dilemma néprajzi szempontú bemutatása hozzájárulhat annak a kérdésnek a megválaszolásához is, hogy miképpen szilárdult meg a 19. század második felében egy olyan értelmezési kerete a magyar nyelv kapcsolatainak és történetiségének, amely a leszármazási rokonságfogalmat használva valójában a vérrokonság, az azonos néptől való származás (és végső soron az azonosság) kérdését tette latra (Békés 2018: 54).

E cél érdekében elsőként azt mutatom be, hogy milyen értelmezési lehetőségek álltak a korabeli olvasók rendelkezésére ahhoz, hogy az egyes népek közötti kapcsolatokat értelmezzék. Ezt követően a 18. század végén kibontakozó, és a hazai kutatásra is jelentős hatást gyakorló Völkerkunde az idegenség bemutatására használt módszereit vázolom fel. Majd a Sajnovicsra vonatkozó hazai kritikai megjegyzéseket teszem mérlegre két céllal. Egyrészt azt kívánom bemutatni, hogy ezek egy jelentős része egyáltalán nem nyelvészeti élű volt, másrészt azt, hogy az egyes népek kapcsolatára vonatkozó kulturális sémák miképp hatottak az értelmezésre. Amellett érvelek, hogy a Demonstratióval kapcsolatos viták egy része éppen azért volt terméketlen, mert az azonosság és különbség ellentétpárja nemcsak az idegenségről alkotott képzeteket szilárdította meg, hanem egyúttal létrehozta az azonosságét is. Ebben a korban ugyanis egymás után jelentek meg beszámolók az Ázsiában rekedt/maradt magyarokról (Tardy 1975; Kránitz 2014; Klima 2019). Ezen értesülések, és az azonosságról kialakított séma alapvonásai kérdőjelként álltak Sajnovics János munkájának következtetéseivel szemben. Mi értelme távoli nyelveket rokonítani a magyarral akkor, amikor a korabeli beszélt nyelvvél tökéletesen megegyező módon beszélő ázsiai magyarokkal is fel lehet venni a kapcsolatot?

2. Az idegenség sémái Európában

A nyelvek közötti kapcsolatokra, illetve a nyelvrokonságra vonatkozó 18. századi elméletek – ahogyan arra S. Varga Pál rámutat – egy olyan értelmezési keretben jelentek meg Európában, amelynek három egymással szorosan összefüggő alapvető jellemzője volt. Egyrészt a nyelv és a nemzet egymástól nehezen elválasztható fogalmakként jelentek meg, másrészt a nyelv kifejezte, megjelenítette a nemzet eredetközösségét, és végül a nyelvek egyfajta időtlen entitásokként mutatkoztak meg, amelyek ekképpen vagy megegyeztek, vagy eltértek egymástól

– de nem hasonlítottak (S. Varga 2005: 240–244). Ami egyszer azonos volt, az felismerhető módon azonos is maradt. A kor értelmezési eljárásainak ezen sajátosságát szem előtt tartva érdemes számba venni azt, hogy milyen lehetőségek, eszközök álltak az értelmezők, és a magyar nyelv rokonságát megragadni kívánók rendelkezésére ahhoz, hogy az egyes népek, nemzetek közötti kapcsolatokat megragadják.

Kiválóan szemlélteti a 18 század közepétől az idegenség, a „más nép” ábrázolásának értelmezési lehetőségeit az egyes népeket tabuláris rendben bemutató Völkertafel műfaja. Ezek a táblázatszerű ábrázolások (különösen Közép-Európában) terjedtek el és váltak ismertté. Ezen túl – elsősorban a német nyelvterületen – e tablók (mint értelmezési sémák) szerepet kaptak az idegenség megjelenítése mellett (Stanzel 1998) a néprajzi, népismereti kutatások kibontakozásában is (Vermeulen 2009). A jelen tanulmány nem azt a kérdést veti fel, hogy pontosan mikor és milyen formában jelentek meg hasonló idegenségre vonatkozó sémák Magyarországon,² hanem azt, hogy e sémák milyen ismeretelméleti rendszert kínáltak az idegenség megértéséhez.

A korabeli idegenségre vonatkozó felfogásnak egyik alapvonása (amely egyúttal lehetővé tette a Völkertafel ábrázolások megjelenését is) az a gondolat, amely szerint a népek, a nemzetek diszkrét entitások. A népek leírása ezért leginkább egy szótár, vagy egy lexikon készítéséhez hasonlítható feladat volt (Stanzel 1998: 37). Hasonlóan a szótárakhoz az egymást követő tételek nem állnak egymással kapcsolatban, közvetlenül nem hatnak egymásra. Van egy további következménye is ezen elgondolásnak, mégpedig az, hogy minden kultúra alapján véve hasonló módon épül fel. Éppen ezért ki lehet alakítani egy olyan minden néphez illő táblázatszerű kritériumrendszert, amelynek az egyes rubrikái kitölthetők megfelelő válaszokkal (Leerssen 2006: 64). Tehát nemcsak a kultúrák diszkrét entitások, hanem egy-egy nép kultúrájának egyes elemei is. Nemcsak oszlopok, hanem sorok is alkotják e táblázatokat, és az, aki az tabuláris rendet megalkotja, határozza meg azt, hogy milyen elemei mérvadóak, összevethetők egy-egy nép/nemzet kultúrájának. A nyelv ebben rendszerben éppen úgy eleme a nemzetek közötti összevetésnek mint a viselet vagy éppen a jellem.

Ez a sztereotip, táblázatszerű gondolkodás helyt ad annak is, hogy rendszeresen, sémák szerint lehessen szemlélni az idegenség lehetséges típusait (Stanzel 1987). E sémák közül a továbbiakban két, az idegenségre vonatkozó alapvető reprezentációra hívnám fel a figyelmet.

A „primitív” és az „orientális” másság volt talán a két leginkább elterjedt és nagyhatású kulturális és etnográfiai paradigma kontinensünkön, amely jelentős mértékben meghatározta az európai gondolkodók idegenségre vonatkozó

² Erre vonatkozóan l. Vörös 1987; Kiss 2008, 2021.

reprezentációs lehetőségeit a nagy földrajzi felfedezéseket követően (Harvey 2012). Ezek a reprezentációk az európai hegemoniát magalapozó és megerősítő diskurzusok igényeinek megfelelően egyfajta szembenállást hangsúlyoztak a kulturálisan előrehaladottabb/érettebb és hátramaradott/fejletlen népek között. Míg a keleti másság az európai értelmiségiek körében rendszerint egyfajta ambivalens attitűdöt (vágyat és idegenkedést egyaránt) váltott ki (Clarke 1997: 3), addig a primitív másság jellemzően európai kultúrák és nemzetek kontrasztjaként került bemutatásra (Ellingson 1997; Brown 2012).

A nem európai másság reprezentációjának e két domináns európai sémája változatos formákban jelent meg, és a 18–19. században nem ismerhető fel egy monolitikus modernista európai ismeretelméleti horizont. Az etnológia- és szellemtörténeti esettanulmányok sokkal inkább arra világítanak rá, hogy a korban a „keleti” másság reprezentációjának különféle fenotípusai jöttek létre a kontinensen. Ennek megfelelően olyan fogalmak váltak érvényes kutatási kategóriákká, mint az orosz (Khodarkovsky 2002; Schimmelpenninck van der Oye 2010), a német (Marchand 2010), a francia (Hosford-Wojtkowski 2010), vagy akár az osztrák–magyar (Lemon 2011) orientalizmus.

Az orientális mássággal ellentétben a primitív alteritás reprezentációinak kutatása kisebb hangsúlyt fektetett az európai tudományosságon belül a regionális és a nemzeti sajátosságokra. Bár néhány újabb szellemtörténeti munka már reflektált a „primitív” idegenség megkonstruálásának regionális különbségeire (Oroszországban lásd Slezkine 1994a, Forsyth 1992, Skandináviában lásd Mathisen 2004), még mindig nem tisztázott megnyugtatóan, hogy miért és milyen módon változtak a „primitív” népek reprezentációi a különböző társadalmi-gazdasági körülményeknek megfelelően. E tekintetben különösen tanulságos a primitívekre vonatkozó séma fokozatos időbeli változásának tudománytörténeti háttere, amely arra mutat rá, hogy ezek a változások sokkal kevésbé a Másikra vonatkozó ismeretek bővüléséből fakadtak, mintsem a Saját hegemon pozíciójának megerősítését tűzték ki célul. Ekképpen a primitív alteritás, mint a történelmi haladásban megrekedt állapot bemutatása valójában belső európai igényeket elégített ki (Graeber – Wengrow 2021). Mindkét séma, vagyis a primitív, és az orientális másság egyaránt jelentős hatást gyakoroltak Magyarországon is a regionális tudományos áramlatokra, illetve az etnológiai jellegű kutatások kibontakozására.

3. Comparatio és Völkerkunde

A népet/nemzetet és a nyelvet jellemzően egységben, illetve a kor magyar befogadói közegére is jellemző módon, egyfajta sematikus rendszerben szemlélték a Demonstratio megjelenésének idején. Azonban mielőtt erre rátérnék érdemes

számba venni azt is, hogy milyen eszközök álltak a kor gondolkodóinak a rendelkezésére, hogy összevessenek két népet, nemzetet. A társadalomtudományokban csaknem egy bő évszázaddal a Demonstratio megjelenését követően, vagyis a 19. század második felében válik bevett és módszertanilag kidolgozott eljárássá az összevetés (Smelser 2013: 22–30). Ennek egyik oka az, hogy az európai filozófia és ismeretelmélet az antikvitás óta gyanakodva szemlélte az analógiákon, hasonlóságokon alapuló megállapítások érvényét (Lloyd 2015). Ez ugyan nem jelentette azt, hogy egyáltalán ne lettek volna számosak és ismertek összevetések a 19. századot megelőzően is, azonban ezek igen elegendő módszertannal és céllal születtek (Short – Bettini 2018). Lévi-Strauss meggyőzően érvel amellett, hogy már a reneszánsz idején felbukkant az a határozott igény, hogy a saját kultúrát valamely térben, vagy időben eltérő kultúrával szembesítsék az európai gondolkodók (Lévi-Strauss 1976: 272). Mindennek következtében nem egy módszertanilag lassan és fokozatosan kiérlelődött kutatási eljárás volt az összehasonlítás – sokkal inkább esetleges kísérletek sokasága. Éppen ezért összehasonlítások, egybevetések inkongruens halmazából érdemes beszélni, mintsem egyetlen tudományos munkamódszer fokozatos kibontakozásáról (Candea 2018: 53).

A 18. században a komparatív módszerek kiérlelése jellemzően filológiai jellegű munkákon alapult. E történeti összehasonlító filológia eredményeképpen fokozatosan megszilárdult a korban az az elképzelés, miszerint a távoli korok és távoli helyek népei alapvető dolgokban különböztek a korabeli európaiaktól (Turner 2014: 64). Ahogy Jürgen Habermas fogalmaz: a felvilágosodás korában (mindenekelőtt a francia közizlésben) kerül elsőként szembe az antik világ és a jelen. E szembenállás nemcsak megteremtette az összevetés pólusait (antik/klasszikus és modern/kortárs), hanem változó értéktartalommal is övezte fel azokat (Habermas 1994: 261). Ezzel párhuzamosan, a modernitás kibontakozása során, a 18. században egyre inkább áthidalhatatlannak tűnt a távolság az antikvitás és a jelen között az európai gondolkodók számára, és ezzel párhuzamosan egyre gyakrabban merült fel a görög és a római kultúra egyfajta idegeként, másikként való meghatározása (Vlassopoulos 2010). Az összevetésekben az antikvitás pozíciója folyamatosan változott (Turner 2014: 71). Azonban – ellentétben a primitív és az orientális másságra vonatkozó reprezentációkkal – e változás bemutatása rendszerint nem járt együtt a kortárs Európa hegemon szerepének hangsúlyozásával (Graeber – Wengrow 2021: 71–75).

A történeti-filológiai komparatiztika diakrón munkamódszerének alakulása nem teljesen függetleníthető a nemzetek közötti térbeli összevetésektől, amelyek hasonlóképpen elsősorban az ellentétek, különbségek hangsúlyozására, az idegen jelentéstartalmának megképzésére összpontosítottak. Az összehasonlító módszer, lényege szerint, két vagy több viszonyrendszert mutat be, rámutatva arra, hogy

melyek azokban a közös és melyek az eltérő mintázatok. Minden komparatív eljárás során az az egyik legfőbb kérdés az, hogy az összehasonlítás során mire összpontosít a szerző – a különbségek, a másság, az idegenség bemutatására, vagy pedig a közös jegyek megtalálására (Griffiths 2017: 474). A 18. századig az összehasonlítást (*comparatio*) elsősorban a különbségeket hangsúlyozó retorikai eszközként használták. A hasonlóságok kimutatásának eljárását ezzel szemben rendszerint analógiákként felfogva sokkal kisebb mértékben munkálták ki (Griffiths 2017: 475).

Az összevetés, a *comparatio* célja az volt, hogy a végtelen számú egyedi esetet (pl. kulturális vagy nyelvi jelenséget) véges számú, egymással összevethető mintákba rendezze. Azonban e mintákhoz társított értékminőségek hierarchikusak voltak, és a hierarchiát mindig az európai értékrend határozta meg (Revel 2010: 332). Ezek a sematikus, és egyúttal hierarchikus összevetések önmagukban nem alapozták meg a társadalomtudományokban a 19. század második felében munkamódszerré vált komparatiztikát (Smelser 2013: 22–30), de egyre növekvő igényt támasztottak az empirikus adatfelhalmozással szemben. Ezt az igényt pedig a nagy földrajzi felfedezéseket követő kapcsolatfelvételek tovább táplálták, különös tekintettel azokra a területekre, amelyeket az Orosz Birodalom a 17. század közepétől bekebelezett.

E területek esetében ugyanis a kulturális másság reprezentációi kevésbé kötődtek egy földrajzi szempontból is egyértelműen meghatározható, a kibocsájtó központtól határozottan elválasztható térhez. Az Orosz Birodalmat és annak elődjeit ugyanis nem különítette el egy jól felismerhető földrajzi határ (például egy óceán) a terjeszkedés által birtokba vett területektől (vö. Slezkine 1994, Forsyth 1992). Részben ennek is köszönhető az, hogy az Urálon túli területek birtokba vételre vonatkozó oroszországi elképzelések sem feleltethetők meg mechanikusan más európai hatalmak gyarmatosításra, felfedezésre és idegenségre vonatkozó kategóriáinak (Szili 2005). Nem meglepő tehát, hogy Szibéria és az Oroszország birtokba vette területek néprajzi szempontú feltárására komoly állami igény mutatkozott. Ez pedig a nyelvi és kulturális adatok gyarapodása mellett egy új diszciplína, a Völkerkunde kialakulásához is vezetett.

Az orosz állam terjeszkedésére vonatkozó egyik legjelentősebb forráscsoport az a korpusz, amelyek a tudományos célkitűzéssel is rendelkező nagy állami támogatásból megvalósult felfedezőutak eredményeként születtek. Ezek az expedíciók egészen a 19. századig arra is tekintettel voltak, hogy a felfedezett vidékeken milyen lehetőség nyílik a prémadó begyűjtésére (Lincoln, 2007:107), azonban a 18. század elejétől a népismeretinek tekinthető adatok egyre bőségebben jelentek meg e forráscsoport szövegeiben. Ez a törekvés elsőként a cári udvar megbízásából természettudományi expedíciót vezető Daniel Gottlieb

Messerschmidt munkáiban figyelhető meg (Kolchinsky 2004: 107.). A szerző expedíciós útjáról illusztrált útleírást készített, amelyben az általa dobozokba gyűjtött, sokféle igényű tárgyi anyagot napló-jelleggel jegyzetanyaggal látta el, egyfajta múzeumkatalógus igényével (Winter 1953). Ládákban tárolt anyagait osztályozó rendszerbe foglalva tanulmányozta és szállíttatta magával utazásai során. Ennek megfelelően népismereti jellegű gyűjtései népenként tabuláris jelleggel izolálták az adatokat egymástól (Heesen 2003), összhangban azzal az értelmezési kerettel, amely az egyes népeket, és reprezentációs sémákat mint diszkrét entitásokat kezelte.

A Szibéria és Közép-Ázsia irányába egyszerre előre hatoló orosz állam egyaránt kapcsolatba került az orientális és a primitív másság reprezentációi szerint beazonosítható népekkel. Ez a tény, illetve az a 18. századtól egyre hangsúlyosabban megjelenő azon törekvés, amely a bekebelezett népekre nemcsak mint alárendelt másokra, hanem mint a birodalom szerves (és rendszeresen adót fizető) részeire tekintett, jelentős hatással volt a szisztematikus nyelvészeti és néprajzi érdeklődés kibontakozására (Harbsmeier 2005: 22–23). Ezek közül is kiemelendő gazdagságú anyagot halmozott fel a második kamcsatkai expedíció, amelynek kutatási keretei jól adatolható formában járultak hozzá a Völkerkunde mint önálló diszciplína létrejöttéhez – illetve az első néprajzi gyűjtési útmutató megszövegezéséhez (Slezkine 1994b: 171)

Gerhard Friedrich Müller, a második kamcsatkai expedíció során Johann Eberhard Fischert bízta meg a Szibériára vonatkozó népismereti kutatások folytatásával (Bucher 2002: 30). A történeti megközelítésmódot alkalmazó, múzeumi katalógus jelleget öltő Völker-Beschreibung műfajának térnyerésével, illetve az ismeretek bővülésével és a felgyűjtendő adatok diverzifikálódásával párhuzamosan szükségessé vált a népismereti tények osztályozása, nemekre, fajokra és családokra osztása. Erre kiváló példát hoz a Szibéria-kutatás esetében Peter Simon Pallas kutatása. A botanikában is jártas szerző a Linné-féle osztályozó analógiájára kívánta rendezni a Völker-Beschreibung műfajában megfogalmazott ismereteket (Wendland 1992: 28; Slezkine 1994b 175–176). Mindezen kutatásokkal összhangban a 18. század végére fokozatosan megszilárdult egy olyan kutatási paradigma a fokozatosan saját lábára álló néprajztudományban (Völkerkunde), amely sajátos eszközeivel nemcsak bemutatta, de meg is konstruálta és el is távolította a Másikat.

Az idegenség megfogalmazása, az egyes diszkrétnek tekintett entitások elhatárolása kevés hatékony eszközt adott a kutatók kezébe ahhoz, hogy az idegenségben valami önmagukra vonatkoztatható folytonosságot, kapcsolatot lássanak. A laterális és a frontális összevetés (mint komparatív ideáltípusok) között a korban megvalósuló összevetések és leírások inkább a laterális irányába térültek

el (vö. Candea 2018), méghozzá azon reprezentációs sémák mentén, amelyek változatos fenotípusok szerint létrehozták a primitív és az orientális másság képét.

A következő fejezetben arra keresem a választ, hogy a Demonstratio befogadásának lehetőségeit (legalábbis néprajzi szempontból) miképp keretezte egy olyan tudományos közeg, amely a fent említett reprezentációs sémák szerint az idegent eltávolította a sajáttól. A hasonlósági és genetikus viszonyok egymással összefüggő értelmezésének eszköztárát pedig csak több mint száz évvel később Jankó János módszertani írásai hozzák létre, letéve a hazai módszeres etnológiai komparatiztika alapjait (Jankó 2000; Balassa 1975). Mindezt azért fontos kiemelni, mert kizárólag a fent bemutatott ismeretelméleti és módszertani adottságok álltak a befogadók rendelkezésére a 19. század elején a Demonstratio néprajzi szempontú értelmezésére. Ez meglehetősen szűkre szabta azt a diszkurzív teret, illetve a megértés közös mezejét, amelyen belül a Demonstratio kritikai értékelése megvalósult. Vagyis kevésbé arról érdemes beszélni, hogy tudományos és áltudományos érvek csaptak össze – hanem sokkal inkább arról, hogy radikálisan polarizálódott értelmezési keretek kerültek egymással szembe.

A Demonstratio interpretációjának polarizálódását két egymással összefüggő tényező befolyásolta. Mindkettő az idegenségre vonatkozó korabeli értelmezési keretek lehetőségéből fakadt. Egyrészt az átmenetek, hasonlóságok értelmezésének eszköztára szegényes volt, másrészt az azonosság és az idegenség megteremtésének igénye, nemcsak az orientális és primitív másság hazai fenotípusait teremtette meg, de létrehozta az orientális azonosság sztereotip reprezentációját is: vagyis a Keleten élő, ott ragadt magyarokról szóló beszámolókat (vö. Klaniczay 2020). Ezek a klisék a 19. században keltek igazán életre, és azóta is velünk élnek. Elsőként tehát azzal a kérdéssel foglalkozom, hogy miképp dolgozta ki a kor diskurzusa az azonosság képét, aztán pedig azzal, hogy miképp határozta meg az idegenségét.

4. Az ázsiai magyarok

Az Ázsiában maradt magyarságról kapcsolatos híradások folyamatosak, de rendszertelenek és sporadikusak maradtak egészen a 18. század legvégéig. Ettől az időszaktól kezdve azonban jelentős számban bukkantak fel olyan beszámolók a hazai sajtóban, amelyek rögzítették azt aényt, miszerint a magyarság (tehát nem a magyarok rokonai, vagy éppen hozzá hasonló nyelvű más népek) továbbra is jelen vannak ázsiai szálláshelyeiken.

1821-ben tudósítás jelent meg az ázsiai magyarok falvairól egy onnan származó magyar ember, Kotarow István elbeszélésére alapozva – Obernyik László etyeki prédikátor a Tudományos Gyűjtemény hasábjain közzé tett leírása szerint. Obernyik beszámolója szerint Simontsits Jánosnak, Pest vármegye szolgabírájának

egyik tehenése (akit gazdája Keserű Istvánnak hívott) a magyarok őshazából érkezett Magyarországra (Obernyik 1821). Felkeresve a teheneszt a prédikátor hosszasan ki is kérdezte őt az Ázsiában rekedt magyarokról. E beszélgetés tanulságait tette közzé azzal az elsődleges céllal, hogy Sajnovics munkájának értékét mérlegre tegye. Ahogy az írásában fogalmaz:

„Ha Sajnovics János Úrnak, a' lapponok' egynehány szavainak a' Magyarokéval való erőltetett megegyeztetése után lehetett ily czimű munkát írni: „a' Lappanoki nyelve egy a' Magyarokéval”... miért ne volna szabad az én észrevételeimet közre botsítani, mikor éppen azon Tájékról jött élő atyánkfiát mutathatok elő kedves Hazámfiainak, a' honnan a' mi Őseink kijöttek, — a' ki nem tsak egy kéz szavainak a' mi szavainkhoz hasonlító hangzásával, hanem nyelvének es egész beszede módjának a' m. Magyar nyelvünkkel való tökéletes megegyezéssel, mint élő és véletlen köztünk, termett példa bebizonyíthatja azt, hogy valaha azon régi Nemzettől vette mind ő, mind az otthon maradt rockon, eredetüket, melytől mi is származtunk.” ... (Obernyik 1821:117–118)

Obernyik leírásában megjelenik az a toposz, miszerint az igazi, Ázsiában élő magyarok erkölcsileg, gazdagságban a nyugati magyarság felett állnak. Keserű István elmondása szerint egy jó gazda odahaza 5-600 marhával, 12 000 juhval és mérhetetlen kiterjedésű kaszálókkal rendelkezik. A gazdagság oly mértékű, hogy a marhahúst nem súlyra, hanem darabra mérik a mészárszékeken.

Újabb és újabb beszámolók látnak napvilágot a következő években. Ezek közül igen népszerűvé vált Szabó Nazarius/Názár utazásának leírása. A ferences rendi szerzetes gvárdián kalandjait hasonlóképpen kizárólag szóbeli forrásra alapozva Perecsenyi Nagy László tette közzé. Írásában részletesen beszámolt arról is, ahogy a Bagdadig eljutott szerzetes a mongol követtel társalgott. Az „Emir Jússúf” nevű „Mogoli” nagykövet ekképp szólította meg a szerzetest: „Ti elfajzott Madzsaar Szkikhaak és Szakkoo Honosok annyira megalaaztaatok magatokat, hogy elfeudteetek eredeteuiket, és kivetkeuztetteetek magatokat a' hajdanisaagbool!” (Perecsenyi Nagy 1825: 206-207). A magyar nyelvű köszöntés után, a követ arról is beszámolt a Szabó Nazariusnak, hogy a mongol pusztákon milliósámmra élnek jólétben, bőségben a magyarok.

Hasonló, de talán még nagyobb hatású (szintén szóbeli forrásra alapozott) beszámolót tett közzé Nagylaki Jaksics Gergelyre hivatkozva a fentebb idézett közleményében Perecsenyi Nagy László. Ebben Irrédi Mirza, egy kaukázusi magyar vezető az alábbi szavakkal szólította meg Jaksicsot és a vele utazó Orlay Jánost a Kaukázus északi előterében lezajlott találkozón:

„Hát honnand? hová,? mi veegre atyafiak? Ültetek leü a' tzafrangos padokra, szabad a' „szollás, nints miteul tartaniotok” A beszélgetés során Perecsenyi

közlésében az alábbiak szerint szövi a szót Irrédi „Jool tudom Eetseém, ’ válaszola a ’ Murza ; „hol tennen „szaalaastok, de itt hazaatok , miik is sok vaaltozaast eerteunk, sok kezzteunk a ’ Piribék, ees Martallootz a de aall feuggetlenseegeunk, segeet meeg ama Jeheova a ’ Madjarok’ Éstene. Haat neekteuk mi bajotok? hozzaank, feuleenk maar nem is tartatok. Leumendjen a Nap , meg feuljeun, kimentek eukeink , agg apaaink , bujdostak de eul is fodjtak ! „haat van-ee meeg valaki kezzteutek, ki embereül tudna szollani?” (Perecsenyi Nagy 1825: 204).

Nem ez volt azonban az első Jaksics Gergely keleti tapasztalataira hivatkozó magyar nyelvű írás a korabeli lapokban. Mindezt megelőzi az a tudósítás, amely a tatárországbeli Miatyánkat osztja meg Jaksics állítólagos, de elveszett lejegyzéséből.³ A szerzői jelzés nélküli közlemény 1822-ben az alábbi szöveget tette közzé:

„Minink Atye, ki da tegeken, volgaltess tinin lemet, toless tinin kuksa, et-less tinin erek, kuze kesne-eme tegeken, melegtészta kindem mimnink tsilla ketsin ma adna memnink, utara memnink paranygets memnank , kuze mi elterelsz minink-gets memnank, is ge vegei memnink kesertet, szirlága memnink jaitongets. Mert tinin kuksa, vi, tsjab tsilagodon”. (Sz. n. 1822: 210)

A következő évben, tehát 1823-ban jelenik meg Horváth Endre polémikus írása arról, miszerint a magyarok nem lehetnek azonosak a lappokkal vagy a finnekkal: hiszen egymás nyelvét meg sem értik. „Tehát csak azok beszéltek a’ Magyart a’ Lappokkal, Finnokkal, kiknek ebbéli tapasztalások nem lévén holmi hallomásokhoz, czifra de üres csevegésekhez kötik hiteleket, azok pedig kik ott járnak kelnek, csak a’ Süketnémák nyelvén beszélhetnek velek.” (Horváth 1823: 52). Különösen akkor terméketlen idegenekben rokonokat keresni – érvel a szerző – amikor vannak távol élő magyarok, akikkel bárki könnyen megértetheti magát az anyanyelvén. Horváth Endre beszámolója szintén egy másodkézből való szóbeli közlésre alapoz, amikor a Török Birodalmon belül élő magyarokról ekképpen ír (Horváth 1823: 52–53):

„A’ Magyarok, kik most Candiában laknak. Ez utólsót nem magam főztem. Élő bizonyosságom rá Sopronyi Kanonok Főtisztelendő Mollik Ferencz Úr, kinek nevével vakmerőség volna költeményre vissza élnem. Ő 1805-ben Győrött hozzám jövéen, ezt beszéllé : Sajnálom, hogy olly későn tudtam még, a’ mit most tudok. Ma ment el a’ hűgomtól egy festő legény, ki azt mondá, hogy ő Candiából való, ’s mivel kételkedésemet és csodálkozásomat képemről olvasta, így folytatá beszédét: Igen

³ Fontos megjegyezni azt, hogy a Miatyánk szövegének az összevetése a nyelvhasználat bevetett eszköze volt Leibniz óta az európai nyelvtudományokban. Schulenburg 1973. Nem véletlen tehát az, hogy Sajnovicsnál és Gyarmathynál is szerepel ez a szöveg.

is, Candia az én hazám. Vagynak ott egynéhány tiszta magyar faluk egy szélében. Öltözetek hoszszú mente, öv, és kalpag. Illy ruhát viselnek magyar Papjaink is. Keresztények vagyunk.

– Tehát hogyan szakadtak oda a' Magyarok? kérde a' Kanonok Ur. Török rabságba esvén, felelé, a' Törökök szállították őket oda, 's megengedték, hogy tulajdon bíróság, alatt élhessenek. – Többet is vágyon a' tudós Kanonok Ur tőle kitanulni, de ő azt mondá: Nincs időm késni, mert nem akarok vándorló társaimtól elmaradni. A' nélkül is sietve sietek édes hazámba, hol a' Magyarok tisztábban is beszélnek magyarul, szívesebbek is, mint az itt valók.”

Néhány évvel később, 1829-ben, újabb híradás érkezik arról, hogy magyarul is megértetheti magát az ember keleten. Ekkor a fiumei kormányzóság egyik írnokára, Rencz Józsefre hivatkozva jelenik meg egy beszámoló a keleti magyarság maradványairól. Az ott élőkről szóló leírásban használt toposzok hasonlóak az eddigi szövegekben megmutatkozókhoz. Ez a közösség szintén nagy gazdagságban és szabadon él: „Ezen kis Nemzet maga birtokival kénye-kedve szerént él, 's minden felsőségi adózási terhe nélkül örvend nemesi szabadságának.” (sz. n. 1829: 178). Továbbá a nyelvük megértése korántsem okozott gondot Rencznek: „ha pedig történetből valami magyar szót ejtett, érteni látszottak, és gyakran utánozták; de Magyarok nem voltak, hanem tsak nyelvök azokéhoz hasonlított. Utazónk azt állítja, hogy 6 nap alatt nyelvükön beszéllett, 's ők is többen a mi nyelvünkön 15 nap alatt.” (sz. n. 1829: 178).

Dacára annak, hogy Jerney János személyében már igen korán értő kritikus fordult a legtöbbet idézett Jaksicsra hivatkozó beszámolók felé (Jerney 1929), az ázsiai híradások népszerűsége töretlen maradt a korban, sőt egyes szerzők részletes leírást is adtak az ott élő magyarok csoportjairól (Dankovszky 1826). A magyarokkal azonos, nekik megfeleltethető közösségekről szóló beszámolókra számos alkalommal hivatkoztak a nyelvrokonság, a finnugor nyelvek közötti kapcsolatok és az őshazában maradt magyarok kérdését vizsgáló szerzők (pl. Szabó 1826; Szerűnyei 1839; Pauer 1847).

5. Az azonosság sémái

A beszámolók tudományos értékét, illetve a keleti magyarokról szóló híradások megbízhatóságát nyelvészek, orientalisták és történészek egyaránt számos alkalommal mérlegre tették (Staud 1931; Martinkó 1964; Tardy 1988; Vásáry 2008). A jelen tanulmány egy új irányból világítja meg ezeket a híradásokat. Arra hívja fel a figyelmet, hogy milyen séma szerint képzelték el a korabeli szerzők, egy nép földrajzilag elkülönült részeinek azonosságát, vagy másképpen: a népek közötti azonosságot. Amellett érvelek, hogy nemcsak a másságot, de az azonosságot is egy sajátos séma szerint ábrázolták a korban. E séma pedig jelentős mértékben

hozzájárult a nyelvrokonságról szóló viták alakulástörténetéhez. Ellentétben az orientális és primitív másságról kialakított európai megértésalakzatok hazai megjelenésével, az azonosság reprezentációjának kérdései kevésbé tisztázottak.

Elsőként érdemes egy ismeretelméleti problémát számba venni. Ez pedig a magyarokról szóló közlemények mediális közege. Ezek mind szóbeli, másodkézből való beszámolókon alapultak. Szabó Nazarius és Jaksics Gergely jegyzetei elvesztek, Kotarow István és a Candiából (Kréta szigetéről) származó magyar hazautazott. Egyetlen ellenőrizhető forrás sem igazolta a leírt állításokat. Tehát az azonosság reprezentációját megjelenítő szövegek más legitimációs eszközzel éltek, mint a másság sémáit bemutatók.

Ezzel kapcsolatban fontos megjegyezni, azt, hogy a korabeli hazai forráskritika számára a szóbeli források felhasználása kevésbé volt problematikus. Glatz Ferenc meggyőzően érvel amellett, hogy az európai történettudomány (és benne a magyar tudományos közege) csupán a 19. század folyamán kezdte kidolgozni azokat a módszereket, amelyekkel az írásos források felé fordult (Glatz 1980). A Demonstratio hazai befogadásának korabeli közege számára a szóbeli közlések még elfogadható forrásnak bizonyultak, miközben Sajnovics számára a szótárban nem ellenőrizhető adatok nem voltak elfogadható empirikus adatok.

Sőt, bizonyos szempontból még elfogadhatóbbnak is tűntek a szóbeli közlések, hiszen azokat konkrét emberek személyes hitele támasztotta alá. Ellentétben például Sajnovics Demonstratiójával, amelyben személy szerint egyetlen lapot sem lehet megismerni – e beszámolóiban hús-vér, névvel, érzelmekkel rendelkező magyarok szólalnak meg. Irrédi mirza, Juszuf mongol követ vagy éppen Kotarow István mind olyan személyek, akiknek jellemére, gondolataira e beszámolók néhány mondattal utalnak. A személyes hitel legitimáló ereje hatékonyabb volt, mint a másság sémáit létrehozó eljárások módszeressége. Az azonosság sémájában másképp jelenik meg a nem-európai megszólaló, mint a másság, az idegenség sztereotip reprezentációi szerint.

Ilyen leírások egyre jelentősebb számban jelentek meg Nyugat-Európában a 17. században. E szövegekben az Újvilág képviselői szólaltak meg – vagy folytattak dialógust európai beszélgetőtársukkal. Ezek a szövegek a felvilágosodás korában (elsősorban a 18. században) népszerűek voltak Nyugat-Európában (különösen a francia nyelvterületen), azonban egy lényeges különbség figyelhető meg e szövegek és a keleti magyarságról szóló beszámolók interpretációja között. Míg az újvilági megszólalókat olvasóik tipikusan allegorikus alakokként kezelték, akik valójában a primitív Másságra vonatkozó európai képezetek megszólaltatói (ld. Cro 1990; Pagden 1993; Harvey 2012), addig a keleti magyarok képviselői szerzőik szándékai és a befogadói értelmezés szerint is valós, hiteles személyek. Nyilvánvaló, hogy egy allegorikus alak nem igazolhatja a keleti magyarság

létezését. Ugyan a korabeli hazai közlésekben is található olyan párbeszéd, amelyet egy magyar kutató folytat allegorikus keleti beszélőpartnerével a magyarság eredetére vonatkozóan, de itt a szerző rögtön egyértelműsíti, hogy Körösi Csoma nem egy valódi személlyel beszélget, hanem az antikvitásból ismert Mithridatész pontoszi királlyal (sz. n. 1827).

Egy további sajátossága a keleti magyarságnak az azonosság sémáján alapuló megképzésének az, hogy inkább mellérendelő, sőt olykor főlérendelő a viszony a keleti magyarok és a leírást, szóbeli beszámolót közlő kárpát-medencei magyar között. Jellemzően a keleten élő megszólalók magas tisztségben mutatkoztak meg (Irrédi mirza, és Juszuf követ), a magyar utazók pedig a találkozáskor alárendelt pozíciót foglalnak el. A Magyarországra vetődött keleti magyarok pedig nem elégedettek a magyarországi állapotokkal, sietve igyekeznek visszajutni sajátjaik közé, akik nemcsak bőségben, hanem szabadságban és magasabb erkölcsi nívón is élnek. Számukra egyáltalán nem tűnik vonzóznak az Európában élő magyarság „elfajzott” közege.

Nagyon fontos sajátossága e leírásoknak az, hogy nyelvi hasonlóság, rokonság vagy kapcsolat helyett nyelvi egyezéstről számolnak be. Ez nem is meglepő, hiszen a kor nyelvészeti vizsgálatai során a különálló nyelv illetve a dialektus, nyelvváltozat közötti különbségtétel nem artikulálódott egyértelműen. A több száz éve a magyarságtól elkülönülve élő keleti magyarok képviselőivel minden esetben azon nyomban szót értenek hazai beszélőpartneraik. Még a Renczet idéző leírásában is mindössze hatnapnyi ottlét tökéletesen elegendő a feleknek a közös nyelvi megértés kialakítására. E szövegekben tehát nem nyelvek közötti kapcsolatokról esik szó, hanem sokkal inkább az azonos nyelvet beszélők közötti kapcsolatokról.

A keleti magyarságra vonatkozó, és egyúttal az azonosság sémáját megteremtő leírások, elemzések legfontosabb építőelemei az alábbiak:

1. Szóbeli, másodkézből való forrásokon alapulnak, amelyet egy konkrét személyre való hivatkozás igazol.
2. A keleti magyarok erkölcsükben, életmódjukban vagy a magyarsággal azonos szinten, vagy felettük állnak.
3. Nyelvük, imáik közvetlenül, vagy gyors tanulás után azonnal érthetők.

A keleti magyarságra vonatkozó szövegek és az azokban megmutatkozó reprezentációs sémák mindmáig meghatározó részét képezik annak a diskurzusnak, amely a magyar nyelv és nép eredetére, illetve a nyelvrokonság kérdésére vonatkoznak. Ez igaz Sajnovics Demonstrációjának hazai interpretációjára is. Nem véletlen, hogy Perecsenyi Nagy László, Szabó Názárius és Jaksics Gergely keleti magyarokkal való találkozásainak közzé tevője korábban lelkes híve volt Sajnovics munkájának is (Szeverényi 2002; Tompa 1966).

6. A lappok leírása

Nemcsak egymást követő jelentések, híradások érkeztek az ázsiai magyarokról a 19. század elejétől kezdve, hanem kialakult egy olyan séma is, amelynek mentén érvényesen lehetett beszélni a magyarsággal azonos keleti közösségekről. Ezzel párhuzamosan azonban kialakult egy olyan sztereotip kép is, amely a magyarságtól eltérő finnek és lappok leírásának eszközüvé vált. A kép megszilárdulásában nagy szerepe volt azoknak a leírásoknak, amelyek a 18. század második felében kibontakozó Völkerkunde leírásaiból ismertek voltak a hazai közönség számára. Sz. Kristóf Ildikó munkáiból ismert, hogy a magyar egyetemes néprajz kibontakozásakor óriási jelentősége volt azoknak a sztereotip képi és szövegszerű megjelenítéseknek, amelyek a primitív népek bemutatására szolgáltak (Sz. Kristóf 2019, 2021). A primitív népek démonizációja, állatias jegyeinek bemutatása együtt járt egzotizáló és hierarchizáló törekvésekkel is (Sz. Kristóf 2019: 212.). Ezek a leírások részben meg is előzik a Demonstratio megjelenését, éppen ezért a magyar-lapp nyelvi kapcsolatok értelmezése, és Sajnovics munkájának kritikai értékelése során könnyűszerrel lehetett mozgósítani ezeket a rendelkezésre álló ismereteket, és sematikus ábrázolásokat.

Az arktikus és szibériai népekre vonatkozó sztereotip leírások tehát nemcsak folytonosak voltak a Demonstratio megjelenésének és kritikai megítélésének idején, de a nyelvrokonságra vonatkozó viták terében, illetve a keleti magyarságra vonatkozó leírások ellenpontjaiként meg is erősödtek. Igaz ez annak dacára, hogy a lappok primitivizáló leírása nem járt minden esetben együtt a nyelvi kapcsolatok megkérdőjelezésével. A magyarságtól keletre élő uráli népeket bemutató népismereti leírások ugyanis sok esetben megemlítették a nyelvrokonság lehetőségét is (Sz. Kristóf 2021: 1641–1642).

A lappokra vonatkozó 19. század eleji leírások mindezen hatásoknak köszönhetően sajátos mintázatot mutattak. Budai Esaiás a magyarok történetét összefoglaló munkájában két érvet hoz fel arra, hogy a finnek és a lappok radikálisan eltérnek a magyaroktól. Egyrészt a nyelvüket nem érti meg a magyar hallgató:

„Mert ha olyan nagy a' külömbség, hogy rá Lappóniai beszédnek éppenn nem az már ma a' természete a' mi Magyaroknak, úgy nintszen okunkra, hogy inkább a' Laponniat nyelvtől mondjuk azt, hogy valaha egy volt a' Magyar nyelvvel, mint másról, akármelyikről. Ha pedig nem olyan nagy a' külömbség a' két nyelv között, úgy kell a' Lappóniai beszédben valaminek lenni, a' mi mindjárt első tekintettel Magyar nyelv természetét mutatson, mint van a' Hollandus, Ánglus, Dánus és Svidus nyelvbenn, a' melyből mindjárt kitetszik, hogy az mindenik valamikor egy volt, a Német nyelvvel.” (Budai 1805: 46)

Ezen túl azonban néprajzinak nevezhető érveket is felhoz a szerző. Johann Gottlieb Georgi oroszországi kutatásaira hivatkozva megállapítja, hogy nemcsak életmódjukat, de lakóhelyüket, ruházatukat és szokásaikat tekintve sem lehet arra gondolni, hogy bármi közük lehetne a lappoknak a magyarokhoz. A lappok megítélése a korabeli szakirodalomban ugyanis egyértelműen ahhoz a sémához igazodott, amely a gyámoltalan, gyenge népek leírására volt használatos. Hübner János lexikonjában lappföld és a lappok leírása az alábbiak szerint jelenik meg:

„Nagy, hideg, és terméketlen tart[omány]. Európában teli hóheggyekkel, mocsárokkal, száraz homokheggyekkel, és kietlen pusztákkal Ezen tart[omány], lakosi magokat Sameknek nevezik, és Erdei ('tói) és hegyi Lappanokra osztatnak, azok vadászattal, és halászattal, ezek pedig nyargalocz tenyésztéssel foglalatoskodnak, természettel nagyon bátortalanoknak látszatnak, és azért a' háborúkra nem is használhatnak...” (Hübner 1816: 214)

Azért is feltűnő a lappok természetére és erkölcsi állapotára vonatkozó leírások e séma szerint való rögzülése, mivel a 18. században még korántsem volt uralkodó e sztereotip kép. Csokonai Vitéz Mihály még a lappok virtuskodásáról, mulatás-vigadásra való hajlamáról írt (Szeverényi 2015: 134). Hasonló leírások jelennek meg különféle népszerűsítő leírásokban. A Vasárnapi Újság az alábbi leírást közli a lappok természetéről 1834-ben:

„E szerint a kóborló lapp teljes dologtalanságban és kába henyelésben tölti el életét, nem gondol a jövővel, csak a' jelen valónak él; mivel az időt nem tudja semmi haszonra fordítani, nincs is annak előtte semmi becse; soha sem siet, mert az időből soha sem fogy ki, és a mi keveset csinál, mind egy neki akar hol és akar mikor csinálja meg. Csak két dolog tudja felébreszteni tunyaságából u. m. a' pálinka és a' dohány.” (sz. n.a 1834: 431.)

A Conversations Lexikonban megjelenik a lappok egy másik alapvető sajátossága is, mégpedig az, hogy „halvérűek”, közömbösek: „Bár a' természettől jók és nyájasak, nincs kitűnő hibájok, de nagy erénnyel sem bírnak, általjában igen nagy közönöséggel (indifferentia) jelölik ki magokat, honjukat szeretik, 's az ő nemekben boldogok.” (x 1834: 408.)

Egy másik névtelen szerző az alábbi summázatot adja a lappokról ugyanebben az évben:

„Természetes ész és lelki erők hiányával nincsenek ugyan, de kimiveltségbeli előlépéseket szerfeletti lelki lustaságuk, tehetetlenségük és energia nélküliségük akadályozza. Azonban e' butaság' ellenére is vannak némelly becses elmebeli tulajdonságaik: béketűrők, szelídek, őszinték és megelégedők. Nagy szenvedelmek, úgymond egy geographus, nem taláztatnak nálók, hanem inkább egyvérűséggel

tűnnek ki. Épen oly kevésbé bírnak tündöklő erényekkel, mint szembeötlő hibákkal; a' kényelmet és jó táplálatot szeretik; részegeskedésre közönségesen hajlandók. Tudatlanságuk' következése az babonáság és könnyenhivőség. Másikának és táncznak semmi ingere náluk." (Sz. n.b 1834:133.)

E sematikus bemutatások aztán rendre ismétlődnek a korabeli lappokra vonatkozó leírásokon, és kiegészülnek olyan egzotizáló elemekkel, mint például a korcsolyázás, a medvevadászat, farkasvadászat leírása (sz. n. 1818; sz. n.c. 1834). A lappok leírásában a halzsír, mint egy rájuk jellemző anyag már 1808-ban megjelenik, amikor is egy névtelen szerző a Hazai Tudósítások hasábjain beszámol arról a különös lapp szokásról, miszerint a fenyőrügyet halzsírba mártogatva fogyasztják (sz. n. 1808: 336).

Mindezek a belső tulajdonságok, sztereotíp megjelenítések nemcsak közvetlenül a lappokra vonatkoznak, hanem, a származásközösség okán, részben a (primitívnek ugyanakkor nem teljes mértékben tekinthető) finnekre is illenek: „A' Lappok Finn nemzetből származtak, a' kik is termetre, erköltsi vonatokra, és szokásra nézve nem különböznek annyit a' Finnektől, mint a' Svédtektől.” (Dóczy 1829: 76.)

Ekképpen az eredetileg primitív népek leírására használt sémák, sztereotíp megjelenítések lassanként átcsúsztak a finnugor nyelveket beszélő népekre – függetlenül attól, hogy azok életmódja megfelel-e a primitivekről alkotott elképzeléseknek. Érdekes tehát számba venni azt is, hogy milyen formát öltenek a finnugor népek másságára vonatkozó korabeli elképzelések, valamint azt is, hogy ezek miképp teszik lehetetlenné annak felvetését, hogy a magyarság bármilyen kapcsolatban állhat velük.

7. A finnugor másság sémái a nyelvrokonság tükrében

Hasonlóan az azonosság sémájához fontos bemutatni azt is, hogy a finnugor nyelvrokonságra vonatkozó szövegek milyen mediális közegben és legitimáció szerint jelentek meg. A keleti magyarok létét, és a velük való azonosságot igazolni kívánó híradások szóbeliek, legitimációjukat pedig azon magyar emberek teremtik meg, akiktől a híradást megszövegező szerző hallotta. Sajnovics Demonstratiójának, illetve a lapp és a magyar nyelv kapcsolatát megfogalmazó munkák legitimációját másfajta eszköztár teremti meg. E szövegek nem magyar emberek személyes élményeire, hanem (elsősorban) a német (nyelvű) tudományosság eszköztárára írott szövegeire és a korabeli Európa szerte elterjedt sztereotíp reprezentációkra támaszkodtak. Ez a mediális közeg, és a megszólalás helye már önmagában diszkreditálta e munkákat sok hazai olvasó számára.

„Minden Északiak, ha még olly tudósok is, és ha minden magyar dictionáriumokkal, grammatikákkal, úgy körül építik is magokat, mint Sajnovics az északiakkal...de magyartalanok lévén, minden idegen nyelvek tudása mellett sem competens bírok a' magyar szavaknak más nemzetek szavaival való egybe hasonlításában.” (Horváth 1823: 60–61)

Kritikai olvasatok sokaságát lehetne még hozni példaképpen arra, hogy miképp diszkreditálódott forrásai miatt a hazai recepciótörténetben a finn és lapp népekkel való rokonság gondolata (pl. Somogyi Cs. 1826), de ezt a kérdést a Demonstratio recepciótörténetét illetve a nyelvrokonsággal kapcsolatos viták szerkezetét vizsgáló tudománytörténeti munkák már részletekbe menően bemutatták (Sándor 2011). Amellett kívánok érvelni, hogy nem gyümölcsöző eljárás egy tudományos és egy áltudományos érvrendszer összecsapásaként értelmezni Sajnovics Demonstratiójának befogadástörténetét, hanem sokkal inkább két forráscsoport és két séma (az azonosság és a másság) konfliktusokkal terhelt egymás mellett éléseként. Az a kérdés ugyanis, hogy a keleti magyarság jelenlétét miképp lehet összeegyeztetni a lapp atyafisággal, élénken foglalkoztatta a korabeli szerzőket. Kovács Sámuel református lelkész ekképpen foglalja kétségeit a német írásos források megállapításaival kapcsolatban:

„...sem a' Finnusoknál sem a' Lappoknál, sem más népeknél, mellyeket némellyek erővel a' Magyarok' atyafiaivá akarnak tenni , meg nem maradt úgy a' Magyar nyelv, mint az Ásiai , Moldvai és Beszszarábiai Magyaroknál – sőt azoknak nyelvéből csak egynehány szónak a' Magyarokkal való megegyezése is nagy erőltetéssel 'hozódik ki – és így, az eddig Magyarok' atyafiaivá tétetett Nemzetek között, csak egy is annak nem tartathatik, tőlök származtatni pedig a' Magyarokat csudálatos Hypothesis. Van azokat kiktől származtatni, t. i. azoktól a' Magyaroktól, kik Ásiában maradtanak , és a' kiket valamint még a' felsőbb Századokban , úgy most is ott meglehetne találni,” (Kovács 1822: 12)

A lappok másságát megképző reprezentáció egyik igen fontos eleme volt az a vonás is, amely szerint a lappok sem erkölcsi és testi állapotuk tekintetében nem érnek fel a magyarokhoz – ennek következtében nem is lehetnek azonosak velük. Az emberi nem egyes fajtáit felsoroló népszerűsítő munka a Hasznos Multságokban például hat különálló csoportra osztja az emberiséget – a lappokat pedig az eszkimókkal és a grönlandi népekkel egyetemben a pólusi embertípushoz osztja be (sz. n. 1817: 264). E testileg fejletlen csoporthoz pedig nyilvánvalóan nem tartozhatnak a magyarok.

A lappok és magyarok különbségét megalapozza egy további gondolat, Mégpedig az, hogy a nemes magyar nemzeti erkölcsök nem egyeztethetők össze a

lappok tehetetlen jámborságával, a dicső történelmi múlt pedig a virtus teljes hiányával.⁴ Kazinczy Ferenc 1825-ben ezt így fogalmazta meg:

„Etelye, a’ Hunnok’ Vezére, ’s a’ Magyaroké Almos, és fija Árpád, nem vad csorda, ha-nem tiszteletes nép Vezérei, es tiszteletes Vezérek voltak, s Etelye, bár mit mondogatájnak akiket ő levert és. elrémíte, nagy is azonfelül, mint kívéséi az ügy nevezett Na-gyoknak. Énekészeik magasztolák innepeiken a’ Vezért és a Nemzet hőseit s fényes tet-teiket; Papjaik a’ forrásoknál, a’ mindent-tápláló anya’ emlőjinél, mutaták-be áldozataikat a’ Természet’ nem-ismert Urának; ’s ez mutatja, hogy a’ Nép műveltség nélkül ugyan nem volt.” (Kazinczy 1825: 8)

Tehát ellentétben az azonosság sémájával, itt nem mellérendelő hanem alárendelő viszony jön létre, amelyben a magyarság egyértelműen a lappok fölé kerül – még Sajnovicsnál is.

Végül, a lappok másságának igen fontos, bizonyító értékű eleme az is, hogy a nyelvük nem érthető azonnal. Nem lehet velük szót érteni magyarul. Ez szintén olyan sajátosságuk, amely – szembe állítva a keleti magyarságról szóló beszámolókkal – aláhúzza a lappok különállását, másságát. Nemcsak a közvetlen beszélgetés hiánya, hanem az oly sokszor példaként felhozott Mi atyánk magyar fül számára érthetlensége is ezt támasztja alá:

„Mi Atyánk megszólításán, ’s a’nak utánna is többször elő forduló: „mi j ai ’s mi jan” – kérdés: nem a’ májból lett-é? – Mi névmáson kívül, egy ige sem találatik, melly a’ mi nyelvünkhez hasonlítana, távol vagyon pedig hogy egy volna...” (sz. n. 1825: o.n.).

A lappok másságát megerősítő sémának legalább három – az azonosság sémájával éles kontrasztban álló – eleme ismerhető fel.

1. A lappokkal való rokonságról külföldi, tudományos írásbeli források számolnak be.
2. Külső és belső vonásiakban a lappok nem érnek fel a magyarokhoz.
3. Nyelvük, imáik nyelvészeti műveletek nélkül nem érthetők.

A lappok másságára vonatkozó séma a keleti magyarság azonosságát megteremtő sztereotip reprezentációkkal együtt egy sajátos értelmezési keretet teremtett. Nem a tudományos módszerek különbsége, nem a nyelvészeti összevetés eszközkészlete határozta meg azt a vitát, amely a Demonstratio befogadástörténetén végigvonult, hanem e két séma egymáshoz való viszonya.

---

⁴ Ez a nézet összhangban van az északi népekre vonatkozó felvilágosodás korabeli elképzelésekkel, amelyek az északi környezet és klimatikus viszonyok, valamint a kulturális visszamaradottság között szoros kapcsolatot vél felfedezni (Nilsson 2012:111-114).

8. Polarizált sémák, inkongruens álláspontok

Tanulmányomban azt kívántam bemutatni, hogy a Demonstratio értelmezés-történetére ható számos tényező közül az egyik az az adottság volt, miszerint a korban kimunkált néprajzi módszerek egyszerűen nem voltak alkalmasak arra, hogy a primitív vagy az orientális másság illetve az európai megfigyelő közötti kapcsolatok értelmezni lehessen. A másik, talán ennél is fontosabb nehézséget pedig az jelentette, hogy a másság hazai közegre adaptált európai sémái mellett a magyar értelmezői közösségben egyre népszerűbbé vált egy másik séma is, ez pedig az azonosságé. A két séma egymás mellett élt, és egymásra hatásukban, egymásra való reflektálásukban egyre inkább polarizálódott az a diskurzustér, amelyben meg lehetett vitatni Sajnovics nyelvészeti munkájának tanulságait.

E polarizált, egymást kiegészítő sémák belső dinamikájának megértése további megoldandó kutatási feladatokat vet fel. Egyrészt részletesen számba kell venni azt, hogy a néprajz hazai intézményesülését megelőző földrajzi és népismereti irodalom miként hatotta át a kor magyar nyelvű tudományosságát és a nyelvrokonságról való gondolkodást. Másrészt fontos megvizsgálni azt is, hogy az azonosság sémája milyen térbeli, időbeli kapcsolatokkal rendelkezik, milyen egyéb korabeli európai szellemi áramlatokkal tart rokonságot.

Az összevetés, a hasonlóságok megállapítása minden esetben két pólus között jön létre: az azonosság és a másság között (Jackson 2002). A kérdés csupán az, hogy miképp kezeli egy adott diskurzustérben e két jelenséget az adott értelmezői közösség: vagyis a sémák elősegítik vagy hátráltatják a közös megértés lehetőségét. További feladatot jelent a 19. század elején megszilárdult fent ismertetett kontrasztív sémák mellett létező, de fokozatosan háttérbe szoruló (idegenségre és azonosságra vonatkozó) egyéb elképzelések megértése is. A jelen tanulmány arra kívánt rámutatni, hogy a sok értelmezési lehetőség közül a legnépszerűbbé azok váltak, amelyek egy polarizált diskurzusteret alkotva ellentétpárokban és nem átmenetekben, kapcsolatokban gondolkodott. Ennek eredményeképpen Sajnovics Demonstratiójának korabeli interpretációja nemcsak szerves részévé vált a nemzeti identitást és eredetkérdéseket számba vevő vitáknak, hanem jelentős mértékben formálta is azt az értelmezési keretet, amelyen belül érvényes módon lehetett megfogalmazni véleményeket és ellenvéleményeket. Talán nem túlzás azt sem állítani, hogy ezek az értelmezési sémák jelölték ki a csaknem fél évszázaddal később az ugor-török háborúként ismert eszmecsere kereteit is.

Irodalom

- Balassa Iván 1975: *Jankó János*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Békés Veronika 1997: *A hiányzó paradigma*. Debrecen: Latin Betűk.
- Békés Veronika 2018: A „nyelvrokonság” terminus fogalomtörténeti fordulatai. In: Bakró-Nagy, Marianne (szerk.), *Okok és okozat: A magyar nyelv eredetéről történeti, szociálpszichológiai és filozófiai megközelítésben*. Budapest: Gondolat Kiadó. 29–59.
- Brown, Tony C. 2012: *The Primitive, the Aesthetic, and the Savage: An Enlightenment Problematic*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Bucher, Gudrun 2002: *Von Beschreibung der Sitten und Gebrauche der Volcker: die Instruktionen Gerhard Friedrich Mullers und ihre Bedeutung für die Geschichte der Ethnologie und der Geschichtswissenschaft*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Budai Ésaías 1805: *Magyar Ország Históriaja a mohácsi veszedelemig*. Debrecenben: Csáthy György.
- Candea, Matei 2018: *Comparison in Anthropology: The Impossible Method*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Clarke, John James 1997: *Oriental Enlightenment: The Encounter Between Asian and Western Thought*. London: Routledge.
- Cro, Stelio 1990: *The Noble Savage: Allegory of Freedom*. Waterloo: Wilfred Laurier University Press.
- Dankovszky Gergely 1826: *A magyar nemzet' maradéki az ősi lakóhelyekben*. Posony: Belnay Örököseinek betűivel.
- Dóczy József (szerk.) 1829: *Európa tekintete. Jelenvaló természeti, művelési, és kormányi állapotjában*. III. kötet. *A svédi birodalom (Suetzia és Norvégia.) és Dánia*. Bétsben: Nemes Haykul Antal betűivel.
- Ellingson, Terry Jay 2001: *The Myth of the Noble Savage*. Berkeley: University of California Press.
- Forsyth, James 1992: *A History of the Peoples of Siberia (Russia's North Asian Colony)*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Glatz, Ferenc 1980: A szóbeli források és kritikájuk. *Századok* 114/6: 1009–1018.
- Graeber, David – Wengrow, David 2021: *The dawn of everything: a new history of humanity*. London: Penguin/Allen Lane.

- Griffiths, Devin 2017: *The Comparative Method and the History of the Modern Humanities. History of Humanities* 2.2: 473–505.
- Hajdú Péter 1974: Bécsi visszhang Sajnovics Demonstrációjára. *Nyelvtudományi Közlemények* 191: 85–89.
- Hám Sándor 1889: *Sajnovics János élete és demonstratioja. Irodalomtörténeti tanulmány.* Esztergom: Buzárovits Gusztáv Könyvnyomdája.
- Harvey, Allen 2012: *The French Enlightenment and its Others. The Mandarin, the Savage, and the Invention of the Human Sciences.* New York: Palgrave Macmillan.
- Heesen te, Anke 2000: Boxes in Nature. *Studies in History and Philosophy of Science* 31. Part A. 381–403.
- Horváth Endre 1823: A' Magyar Nemzet nem Finn származatú. *Tudományos Gyűjtemény* 7.2: 3–69.
- Hosford, Desmond – Wojtkowski, Chong J. (eds.) 2010: *French Orientalism. Culture, Politics, and the Imagined Other.* Newcastle: Cambridge Scholars.
- Hübner János (szerk.) 1816: *Mostani és régi nemzeteket, országokat, tartományokat, városokat, emlékezetre méltó mezővárosokat, helységeket, folyókat, tavakat, tengereket, öblöket, fokokat, szigeteket, hegyeket, erdőket, barlangokat, pénzeket, mértékeket, 's t. e. f. esmértető lexikon.* IBA-NYWEGEN (Pest.)
- Jackson, Michael 2002: The exterminating angel: reflections on violence and intersubjective reason. *Focaal: European Journal of Anthropology* 39: 137–148.
- Jankó János 2000: *Utazás Osztyájköldre 1898* (Bevezetővel ellátta, szövegét gondozta: ifj. Kodolányi János) *Series Historica Ethnographiae* 11. Budapest: Néprajzi Múzeum.
- Jerney János 1829: *Világosítás, az Avarok' és Kúnságiak' Nyelvéről.* Szeged: Grün Orbán Örökösénél.
- Kappeler, Andreas 2001: *The Russian Empire: A Multi-ethnic History.* Harlow: Longman.
- Kazinczy Ferencz 1825: A 'Nyelv', az írás' feltalálása; a 'Magyar Nyelv' Bölcsője, 's legrégebb Maradványaink. *Felső Magyar Országi Minerva.* Folyó-Írás. Első Füzet. Januáriusz. 5–14.
- Khodarkovsky, Michael 2002: *Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire, 1500–1800.* Bloomington: Indiana University Press.

- Kisbán Emil 1942: *Tordasi és Kálózi Sajnovics János 1733-1785*. Debrecen – Budapest: Csáthy Ferenc Egyetemi Könyvkereskedés és Irodalmi Vállalat Rt.
- Kiss László 2008: Reformkori magyar lapok a nyugat-európai nemzetek karakteréről. *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis, Sectio Historiae* 35: 97–109.
- Kiss László 2021: Csaplovics János 1822-es „Ethnographiai Értekezés”-e mai szemmel. In Pap, József – Verók, Attila (szerk.) *Akit Clío elbűvölt: In honorem Romsics Ignác*. Eger: Eszterházy Károly Egyetem Líceum Kiadó. 169–186.
- Klaniczay Gábor 2020: A keleti származás tudata a 19. századi Magyarországon. *Mozgó Világ* 46. 2: 15–25.
- Klima, László 2019: Ősök és rokonok nyomában. Kalandozó magyar kutatók keleten és északon. *Folia Uralica Debreceniensia* 26: 137–172.
- Kolchinsky, Edouard I. 2004: The Role of Eighteenth Century Russian Expeditions in the Development of Natural History. *Proceedings of the California Academy of Sciences*. 55. Supplement II. 106–116.
- Kovács Sámuel 1822: A' Magyarokról 's Törökökről. *Tudományos Gyűjtemény* 6.6: 3–29.
- Kránitz Péter Pál 2014: A kaukázusi magyarság gondolata a 19. században. *Világtörténet* 3: 529–544.
- Lakó György 1973: *Sajnovics János*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Leerssen, Joep 2006: *National Thought in Europe: A Cultural History*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Lloyd, G. E. R. 2015: *Analogical investigations. Historical and Cross-Cultural Perspectives on Human Reasoning*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lemon, Robert 2011: *Imperial Messages. Orientalism as Self-critique in the Habsburg Fin de Siècle*. Rochester: Camden House.
- Lincoln, Bruce W. 2007: *The Conquest of a Continent. Siberia and the Russians*. Ithaca: Cornell University Press.
- Levi-Strauss, Claude 1976: Answers to Some Investigations: The Three Humanisms. In: – (ed.), *Structural Anthropology*. Vol II. New York: Basic Books. 270–287.
- Marchand, Suzanne L. 2010: *German Orientalism in the Age of Empire. Religion, Race, and Scholarship*. Cambridge: Cambridge University Press.

Martinkó András 1964: „Magyar” vártól Magyarvárig. *Irodalomtörténeti Közlemények* 68.4: 425–448.

Mathisen, Stein R. 2004: Hegemonic representations of Sámi culture – From narratives of noble savages to discourses on ecological Sámi. In: Anna Leena Siikala – Barbro Klein – Stein Mathisen (eds.), *Creating Diversities. Folklore, Religion, and the Politics of Heritage*. Helsinki: Finnish Literature Society. 17–43.

Munkácsi Bernát 1882: Az ugor összehasonlító nyelvészet és Budenz szótára. 3. A magyar összehasonlító nyelvtudomány első virágzásának kora. *Magyar Nyelvőr* XI: 342–350. és 385–393.

Munkácsi Bernát 1897: A kaukázusvidéki magyar-kutatás történetéhez. *Ethnographia* 8: 459–467.

Nilsson, Kristian 2012: *Baltic-Finns and Scandinavians: Comparative-Historical Linguistics and the Early History of the Nordic Region*. Lund: Lunds universitet.

Obernyik László 1821: Jelességek. A' mai kis Tatár Országi Magyar. *Tudományos Gyűjtemény* 5.4: 117–126.

Pagden, Anthony 1993: *European Encounters with the New World: From Renaissance to Romanticism*. New Haven – London: Yale University Press.

Pauer János 1847: *Az egyházi rend érdeme Magyarország történetében*. Székesfehérvár: Özvegy Számmer Pálné Betűivel.

Perecsenyi Nagy László 1825: Két nevezetes Hazafiaknak Napkeleti útazásokról. Első útazás. Második útazás. *Felső Magyar Országi Minerva*. Folyó-Írás. Ötödik Füzet. Májusz. 15: 203–207.

Revel, Jacques 2010: The Uses of Comparison. Religions of the Early Eighteenth Century. In Lynn Hunt, Margaret Jacob – Wijnand Mijndhardt (eds.) *Bernard Picart and the First Global Vision of Religion*. Los Angeles: Getty Research Institute. 331–347.

S. Varga Pál 2005: A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban. Budapest: Balassi.

Sajnovics János 1994: *Demonstratio. A magyar és a lapp nyelv azonos*. A nagyszombati kiadást latinból magyarra fordította Constantinovitsné Vladár Zsuzsa, szerkesztette Szij Enikő. Budapest: ELTE.

Sándor Klára 2011: *Nyelvrokonság és hunhagyomány. Rénszarvas vagy csodaszarvas? Nyelvtörténet és művelődéstörténet*. Budapest: Typotex.

Schulenburg, von der Sigrid 1973: *Leibniz als Sprachforscher*. (Veröffentlichungen des Leibniz-Archivs, Bd. 4.) Frankfurt/Main: Vittorio Klostermann.

Schimmelpenninck van der Oye, David 2010: *Russian Orientalism: Asia in the Russian Mind from Peter the Great to the Emigration*. New Haven: Yale University Press.

Short, Michael William – Bettini, Maurizio 2018: Comparativism Then and Now. In Emily Varto (ed.) *Brill's Companion to Classics and Early Anthropology*. Leiden – Boston: Brill. 365–387.

Sinkovics Balázs 2002: Vámbéry és magyar-török rokonság. *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historica* 112: 89–98.

Slezkine, Yuri 1994a: *Arctic Mirrors. Russia and the Small Peoples of the North*. London – New York – Ithaca: Cornell University Press.

Slezkine, Yuri 1994b: Naturalists Versus Nations: Eighteenth-Century Russian Scholars Confront Ethnic Diversity. *Representations* 47: 170–195.

Smelser, Neil J. 2013: *Comparative Methods in the Social Sciences*. New Orleans: Quid Pro Books.

Somogyi Cs. Sándor 1826: *Dentu Mogerek vagy a Magyaroknak Ős-elei*. Buda: Landerer Anna betűivel.

Stanzel 1987: Das Nationalitätenschema in der Literatur un seine Entstehung zu Beginn der Neuzeit. In Blaicher, Günther (Hrsg.) *Erstarrtes Denken. Studien zu Klischee, Stereotyp und Vorurteil in englischsprachiger Literatur*. Tübingen: Günter Narr Verlag. 84–96.

Stanzel, Franz K. 1998: *Europäer: ein imagologischer Essay*. Heidelberg: Winter.

Stanzel, Franz K. 1999: Zur Literarischen Imagologie. Eine Einführung. In: Stanzel, Franz K. (hsg), *Europäischer Völkerspiegel: imagologisch-ethnographische Studien zu den Völkertafeln des frühen 18. Jahrhunderts*. Heidelberg: Winter. 9–44.

Staud Géza 1931: *Az orientalizmus a magyar romantikában*. Budapest: Sárkány-Nyomda Műintézet Részvénytársaság.

Sz. Kristóf, Ildikó 2019: The emergence of world ethnography in Hungary before 1848: agents and sources. In: Gurka Dezső (ed.), *Changes in the image of man from the Enlightenment to the age of Romanticism: Philosophical and scientific receptions of (physical) anthropology in the 18–19th centuries*. Budapest: Gondolat Kiadó. 207–223.

- Sz. Kristóf, Ildikó 2021: Before Fieldwork: Textual and Visual Stereotypes of Indigenous Peoples and the Emergence of World Ethnography in Hungary in the Seventeenth to Nineteenth Centuries. In: David McCallum, (ed.), *The Palgrave Handbook of the History of Human Sciences*. Singapore: Springer Singapore. 1621–1650.
- Szabó Jó'sef 1826: Szerzés az 1825-diki Tud. Gyűjt. X-dik Kötetjéhez. A' Magyar Név 's Eredet méltóságának kivívása. *Tudományos Gyűjtemény* 10 (5): 3–18.
- Szerűnnyei (Szabó József) 1839: Figyelmeztetés. *Századunk* 81.10: 646–649.
- Szeverényi Sándor 2002: *Perecsenyi Nagy László*. Szentendre–Szombathely: BDF – Tillinger.
- Szeverényi, Sándor 2015: A finnugor "mítosz". In: Hubbes László – Povedák István (szerk.), *Új magyar mitológia*. Szeged: MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport. 119–142.
- Szj Enikő 2021: Sajnovics, Hell Koppenhágában – menet-jövet. In: Szj, Enikő (szerk.), *A koppenhágai Demonstratio: Sajnovics János Bizonyítás: a magyar és a lapp nyelv azonos*. Budapest: Finnugor Népek Világkongresszusa Magyar Nemzeti Szervezete. 7–35.
- Szili Sándor 2005: *Szibéria birtokbavételének koncepciói az orosz és szovjet történetírásban*. Budapest: Magyar Russzisztikai Intézet.
- Sz. n. 1808: *Hazai Tudósítások* 42: 336.
- Sz. n 1817: Az ember nemnek küllömségei. *Hasznos Mulatságok* 33: 260–264.
- Sz. n. 1818: Ünnepi Medve – vadászat a Lappoknál. *Hasznos Mulatságok* 18: 136–140.
- Sz. n. 1822: A Magyar Utazók. *Hasznos Mulatságok* 1.27: 209–210.
- Sz. n. 1825: Előfizetést jelentés illy című Munkára: Dentu Mogerek, vagy a' Magyaroknak Őselei. Ptolemaeus Földképének, 's Asia Piajzolatának másolatával. A' Nemes Magyar Nemzetnek hazafiúi mély tisztelettel ajánlva. *Hazai 's Külföldi Tudósítások*. 52. szám.
- Sz. n. 1827 Hódvilági multság a' régiség hagyományiban gyönyörködő tudományok' tündéreinek ajánlva. Beszélgetés Mitridates és Kőrösy között az árnyékvilágon. *Szépliteratúrai Ajándék* 7: 49–64.
- Sz. n. 1829: Egy utazó hazánkfia jegyzőkönyvéből. *Hasznos Mulatságok* 2.23: 177–179.

- Sz. n.a 1834: A lappok. Vasárnapi újság. *Közhasznú ismeretek terjesztésére* 55: 431–432.
- Sz. n.b 1834: A' Svédok' és norvégok' sajtáságai. *Fillértár mindennemű közhasznú ismértek terjesztésére* 1.17: 131–133.
- Sz. n.c 1834: Népismertetés. Tudósítások lapp országról 's lakosairól. Regélő. *Pesti Divatlap* 103: 828–830.
- Tardy Lajos 1959: Orlay János. *Orvostörténeti Közlemények* 13: 89–159.
- Tardy Lajos 1975: A naiv őshazakutatás múltjából. A XIX. század első felében Oroszországban élt magyarok néhány levele. *Keletkutatás* 3.1: 153–161.
- Tardy Lajos 1988: *Kaukázusi magyar tükör. Magyarok, grúzok, cserkeszek a kezdetektől 1848-ig*. Budapest: Gondolat.
- Tompa József 1966: Sajnovics nyelvhasznításának legfurcsább népszerűsítője. *Nyelvtudományi Közlemények* 68: 437–448.
- Turner, James 2014: *Philology. The forgotten origins of the modern humanities*. Princeton – Oxford: Princeton University Press.
- Urness, Carol 2003: The First Kamchatka Expedition in Focus. In: Peter Ulf Møller–Natasha Okhotina Lind (eds.), *Under Vitus Bering's command new Perspectives on the Russian Kamchatka Expeditions*. Aarhus: Aarhus University Press. 17–31.
- Vásáry István 2008: *Magyar őshazák és magyar őstörténészek*. Budapest: Balassi.
- Vermeulen, Han F. 2009: Von der Empirie zur Theorie: deutschsprachige Ethnographie und Ethnologie von Gerhard Friedrich Müller bis Adolf Bastian (1740–1881). *Zeitschrift Für Ethnologie* 134.2: 253–266.
- Vladár Zsuzsa 2008: Sajnovics's Demonstratio and Gyarmathi's Affinitas: Terminology and methodology. *Acta Linguistica Hungarica* 55.1–2: 145–182.
- Vlassopoulos, Kostas 2010: Constructing Antiquity and Modernity in the 18th Century: Distantiation, Alterity, Proximity, Immanency. In: Lin Foxhall – Hans-Joachim Gehrke – Nino Luraghi (eds.), *Intentional History: Spinning Time in Ancient Greece*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag. 343–360.
- Vörös Károly 1987: Az Európában található népek és tulajdonságaik rövid leírása. A 18. századi, Stájerországban keletkezett Völkertafel. *História* 1: 17.
- Wendland, Folkwart 1992: *Peter Simon Pallas (1741–1811). Materialien einer Biographie* I-II. Berlin – New York: Walter de Gruyter.

Zaicz Gábor 1970: A szófejtő Sajnovics János: a Demonstratio szójegyzékéről. *Magyar Nyelv* 66.2: 246–250.

X. 1834 Lapponia. In Szerkesztőbizottság (szerk.) Közhasznú esmeretek tára a' Conversations-Lexikon szerint Magyarországra alkalmaztatva. Pest: Wigand Ottó – Landerer. 407–409.